

УДК 346 (091)

О. С. Панченко,
аспірант
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

ФОРМУВАННЯ КУПЕЦЬКИХ ГИЛЬДІЙ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 1775-1785 рр.

Розглянуто процес появи і становлення купецьких гільдій на території Російської імперії. Проаналізовано основні нормативно-правові акти, що регулювали правовий статус купецтва і порядок здійснення ним господарської діяльності. Висвітлено особливості його правового статусу як окремого стану.

Ключові слова: купці, купецтво, купецькі гільдії, правовий статус, історія підприємництва.

Купецтво протягом сторіч відіграло значну роль в економічному, суспільно-політичному й культурному житті українського народу. Саме воно уособлювало в собі вітчизняних підприємців. У зв'язку із сьогодишнім формуванням господарської еліти українського суспільства, дослідження історії розвитку купецтва стає особливо актуальним. Важливість вивчення досвіду правового регулювання діяльності купців обумовлюється також необхідністю вдосконалення правової бази України: адже організації й розвитку сучасного підприємництва приділено величезну увагу в її законодавстві.

У Російській імперії міські жителі були поділені на категорії. Поступово з міщан виокремилися купці, яких згодом поділили на гільдії для кращої організації, одночасно спростивши систему

оподаткування їх торговельної і промислової діяльності й надавши їм широку підтримку і значні можливості для вільного вибору напрямків і розвитку підприємницької діяльності. У результаті цього представники гільдійського купецтва склали саме той торгово-промисловий прошарок суспільства, який активно сприяв формуванню й розвитку промисловості Російської імперії й Лівобережної України у її складі у XVIII–XIX ст. Купецтво доволі відчутно впливало на економіку країни, вирізняючись ефективністю своєї діяльності. За підтримки влади, маючи в розпорядженні значні кошти, купців залучали до переоснащення підприємств, вирішуючи в такий спосіб проблему інвестицій та інтенсифікації розвитку промисловості. За короткий час відстала феодальна Російська імперія приєдналася

до провідних промислових країн світу.

В історіографії бракує спеціальних праць, присвячених цій тематиці. Цілеспрямоване вивчення діяльності купецтва і її правового регулювання до 80-х років ХХ ст. не здійснювалось, а праці, що торкаються цієї проблеми, або мають загальний характер [5, с. 17], або стосуються окремих етапів розвитку торгівлі наприкінці ХVIII й у ХІХ ст. [4, с. 3]. Утім, варто відзначити праці таких учених, як І. О. Гуржій, О. І. Гуржій, Б. А. Кругляк, В. В. Крутіков, Ю. А. Беліков, Т. І. Лазанська та ін. У їх публікаціях приділено чимало уваги історії розвитку купецтва й торгівлі на українських землях у складі Російської імперії.

Відзначимо, що більшість дослідників пов'язують виникнення й формування купецтва з появою в Росії гільдій, що, у свою чергу, пов'язують переважно із законотворчістю Петра І, який прагнув оформити різні прошарки торговельно-ремісничого населення міст в особливий стан, щоправда, спочатку як інституцію політично-державну, а не фінансову, бо купці сплачували подушний податок разом з іншими неслужилими станами.

На українських землях, які ввійшли до складу Російської імперії, юридичне оформлення гільдійського купецтва як стану

відбулося наприкінці ХVIII ст., коли купецтво визначилося організаційно, об'єднавшись у гільдії й одержавши від царського уряду певне самоуправління (магістрати) й судочинство (словесні й совісні суди). Наприкінці ХVIII – на початку ХІХ ст. воно об'єднувало не тільки гільдійську, а й сільську торговельну і промислову буржуазію. На цьому І. О. Гуржій особливо наголошував у своїх ранніх працях [Див.: 2, с. 234; 3, с. 45].

Спроби виокремити купецтво з-поміж інших станів робилися й раніше, але лише регламентом Головного магістрату від 16 січня 1721 р. у Російській імперії були організовані обов'язкові купецькі об'єднання і встановлено 2 гільдії: (а) для банкірів, купців і знатних торговців, міських лікарів, аптекарів, золотарів, сріблярів, іконописців та живописців і (б) для дрібних торговців і ремісників [6; 6 т. – № 3708. – С. 291-303].

Наступним подібним документом стала «Инструкция Московского купечества Старшинам и Старостам с товарищи» від 19 січня 1742 р., яка поділила купців на 3 гільдії, в яких обиралися старшина, староста й товариш строком на один рік для збирання подушного податку й управління в гільдіях. Головним у гільдії був старшина. Керівництво 3-ї і 2-ї гільдій підпорядковували-

ся старшині першої гільдії, а на самі гільдії та їх керівництво покладалися різні обов'язки [6; 11 т. – № 8504. – С. 560-567]. Аналіз пізніших документів свідчить: хоча термін «купецтво» й почав широко використовуватись, але купці, як соціальна група, не мали чітко визначеного правового статусу й часто приписувалися урядовцями до загальної маси посполитих [4, с. 11]. До 1775 р. не існувало вагомих правових підстав вирізняти купців з-поміж інших «обивателів». До того ж існуючі нормативно-правові акти не діяли на території України, яка ще зберігала обмежену автономію (лише 15 липня 1754 р. було ліквідовано прикордонні митниці, а 10 листопада 1764 р. скасовано гетьманство). Російські купці обкладалися митом нарівні з чужоземними, а українським було заборонено вільно торгувати в Російській державі.

Царський маніфест від 17 березня 1775 р. «по случаю заключения мира с Портою Оттоманскою» звільнив купців на всій території імперії від подушної податі, проголосив їх внутрішній поділ теж на 3 гільдії й остаточно відокремив купців від міщан та інших торгуючих груп населення. У підґрунтя юридичного оформлення купецтва як окремого стану було покладено майновий принцип, а не спадковий, що було характерно для інших

станів. Таким чином, усі торговці й ремісники в містах, які володіли до 500 руб. капіталу, не могли записуватися до гільдій і іменувалися міщанами і продовжували сплачувати попередні податки. Хто мав капіталу понад 500 руб., записувалися до купецтва, після цього сплачуючи до скарбниці 1 % від оголошеного ними капіталу [6; 20 т. – № 14275. – С. 82-86].

Сенатський указ від 25 травня 1775 р., виданий на виконання царського маніфесту, остаточно поділив купців на 3 гільдії залежно від розміру оголошеного ними капіталу: від 500 до 1000 руб. – до 3-ї гільдії, від 1000 до 10000 – до 2-ї, а хто мав понад 10 тис. руб. – до 1-ї гільдії [6; 20 т. – № 14327. – С. 145-147]. Цим указом було закріплено «гільдійський збір» у розмірі 1 %.

Сенат постановив, що купці повинні самостійно оцінювати вартість свого майна й оголошувати загальний капітал (від чого залежала сума внеску до скарбниці) «по совісті», а також заборонив приймати доноси чи провадити слідство по справах, пов'язаних із заниженням вартості чи приховуванням майна. До гільдій записували тільки чоловіків, на яких покладался обов'язок сплати зборів; за дітей, які мешкали разом з ними, купці податку не платили. Дорослі діти, які, так би мовити, «відокремили-

ся», могли записатися до купецтва лише зі своїм власним капіталом або переходили до міщанства. Вдови купців, які продовжували справу після смерті чоловіків, отримували ті ж самі права, що й купці-чоловіки. У такий спосіб і було закріплено майновий характер купецького стану.

Закріплювалися й інші особливості оподаткування купців. Так, купці, які володіли фабриками й заводами, але не займалися, власне, торгівлею чи промислом, сплачували лише збори за відповідні фабрики й заводи. Якщо ж вони вели ще й торгівлю, займалися промислами чи продавали фабричні товари вроздріб, вони сплачували ще й податок з торгових капіталів. Купці, які не платили подушного збору «по откупам, подрядам, фабрикам и заводам, или по службам в Магистратских должностях и чины получили», були зобов'язані сплачувати гільдійській збір лише у випадку, якщо вони займаються торговельною діяльністю. Оскільки згідно з маніфестом гільдійській збір сплачувався із 17 березня 1775 р., тож за період з 1 січня по 17 березня купці мали сплатити податки за колишніми правилами [6; 20 т. – № 14327. – С. 145-147]. Саме в такий спосіб і було вирішено питання уникнення подвійного оподаткування, а також досить умовно розмежовано ви-

робництво, торговельну діяльність і відповідні капітали.

Окремо наголошувалося на добровільності запису людей до гільдій, на недопущенні будь-якого примусу чи заборони при процедурі запису до міщанства й купецтва, «чтоб добрая воля и убеждение в своей пользе служили руководством к составлению обществ мещанских и купеческих» [7; Ф. 204. – Оп. 5. – Спр. 314. – Арк. 14 зв.]. Особливо багато нарікань, суперечок і невдоволення з боку можновладців викликав запис у купецтво їх підданих – козаків, багатих міщан і селян. Часто особам, які збиралися стати купцями, чинилися різноманітні перешкоди, але магістратам було наказано записувати до гільдій усіх, хто має необхідний капітал, а винних у створенні якихось перешкод карати [4, с. 13-14].

Указом Сенату від 19 вересня 1776 р. «О сборе рекрутов с 500 душ по 1 человеку» гільдійське купецтво як таке, що не платить подушного податку, а сплачує по одному відсотку з капіталу, було звільнено від рекрутчини, за що вносило спеціальний грошовий збір у розмірі 360 руб. за кожного рекрута [6; 20 т. – № 14509. – С. 416]. І хоча сума була досить значною, це був значний крок до забезпечення особистих прав і привілеїв купецтва й гарантування вільно займа-

тися торговельною і промисловою діяльністю.

«Грамота на права и выгоды городам Российской империи» від 21 квітня 1785 р. значно підвищила розмір внесення мінімального капіталу, необхідного для членства в гільдіях; він тепер становив: для 3-ї гільдії – від 1-ї до 5-ти тисяч рублів, 2-ї – від 5-ти до 10-ти тисяч, 1-ї – від 10 до 50 тисяч. Податок же залишився на тому самому рівні (1 %). Зауважимо, що в цьому документі досить багато уваги приділялося правам і привілеям купців залежно від гільдії. Але останні так і не були організовані в окремі корпорації чи громади (на відміну від цехів, питанням внутрішньої організації яких було приділено значно більше уваги). До того ж при оголошенні капіталу в розмірі від 50 тис. і вище рублів купець записувався в таку особливу категорію обивателів, як «імениті (почесні) громадяни».

Купцям 1-ї гільдії дозволялося вести торгівлю всередині й за межами імперії оптом і вроздріб, замовляти й відправляти товари за кордон, мати фабрики, заводи, морські та річкові судна, їздити по місту в кареті, запряженій парою коней. Купці 2-ї гільдії могли вести торгівлю всередині імперії, володіти фабриками, заводами, річковими судами, їздити містом на колясці, запряженій парою коней. Купці цих 2-х гільдій

звільнялися від тілесних покарань, що мало значне морально-психологічне значення. Купці 3-ї гільдії мали право торгувати в місті й повіті вроздріб, провозити товар сушею й водою з метою торгівлі, купувати, продавати або ж обмінювати товар для роздрібної торгівлі оптом чи вроздріб у місті і в окрузі. Купцям не заборонялося володіти промисловими закладами ремісничого типу, дрібними річковими судами; вони також могли утримувати трактири й постоялі двори, але їм заборонялося їздити в кареті чи запрягати в коляску більше одного коня.

Привілеї почесних громадян були найширшими. Вони мали право: (а) їздити містом каретами з парою чи четвіркою коней, (б) володіти замиськими будинками й садами, (в) засновувати й володіти фабриками, заводами, морськими та річковими суднами. Також вони звільнялися від тілесних покарань, а їхні онуки при збереженні почесного громадянства мали право просити дворянства [1, с. 121].

Отже, 1785 рік став важливим і переломним у процесі формування гільдійського купецтва по всій території Російської імперії. Проте останню крапку у його виокремленні з-поміж інших станів було поставлено лише наступного року. Згідно з царським указом від 23 лютого

1786 р. всі піддані, які обрали купецький стан, мали переселитися до міст, продовжуючи при цьому займатися своєю попередньою діяльністю чи промислами, що відповідають купецькому стану [7; Ф. 204. – Оп. 5. – Спр. 1530. – Арк. 4, 7]. Це викликало багато проблем щодо забезпечення переселених житлом. Крім того, новоприбулі відразу вступали в конкуренцію з тими, хто раніше вів торгівлю в містах. А серед цих корінних мешканців були люди різних станів, які не переходили до купецтва чи міщанства, однак мали право вести торгівлю чи займатися промислами. У результаті цього виникла необхідність у видачі магістратами всім купцям і міщанам відповідних «білетів по законах» з фіксацією в них їх офіційного статусу [7; Ф. 204. – Оп. 5. – Спр. 1579. – Арк. 1-9]. Саме переселення купців до міст і закріплення за ними їх офіційного статусу призвело до обмеження (а потім і заборони) торгівлі осіб, які не були міщанами чи купцями.

Лише в 1775–1785 рр. гільдійське купецтво на всій території держави фактично структуризувалося, набуло юридичного оформлення як окремий стан, який чисельно й економічно становив собою значну силу в Російській імперії. Утім, купецький стан був неоднорідним, оскільки формувалася з представ-

ників інших станів (з 1775 р. купецтво активно поповнювалося за рахунок козаків, селян, представників духовенства й «обивателів»). Головною ж його особливістю був майновий принцип формування, в той час як інші стани були переважно спадковими. Усе це зумовлювало дуже низьку стабільність купецького стану й різкі коливання його чисельності. Особливо це стосувалося представників 3-ї гільдії, які поповнювали інші стани внаслідок банкрутства, збільшення мінімального оголошеного капіталу (який продовжував зростати) чи з особистих міркувань: адже досить було зменшити розмір останнього, щоб перейти до міщанства, а отримання духовного звання означало перехід до духовенства. Разом з міщанами і членами цехів, купці утримували ратуші й магістрати, обиралися до органів влади, в тому числі й до судових установ, поповнюючи лави чиновників. Купці з 1-ї гільдії й почесні громадяни прагнули перейти у дворянство.

Хоча деяким соціальним групам і дозволялося вести самостійно торгівлю поряд з купцями та міщанами [7; Ф. 206. – Оп. 3. – Спр. 446. – Арк. 1], держава послідовно відстоювала свій пріоритет у торгівлі, забороняючи продавати певні види товарів на період продажу казенних [4, с. 18]. Залишались і значні обме-

ження щодо набуття купцями крупної земельної власності. Торговельні взаємовідносини купців набувають типових капіталістичних рис: (а) обсяги договорів купівлі-продажу товарів стрімко зростають; (б) отримала поширення вексельна система (в тому числі у відносинах з іноземними купцями); (в) в рази збільшились обсяги міжнародної торгівлі; (г) в окремих купців 1-ї гільдії з'явилися партнери – зарубіжні торгові компанії.

Перелічене стимулювало розвиток нормативно-правової бази: (1) було вироблено законодавчі засади для існування державних банків, пізніше – приватних фінансових установ; (2) ре-

гулювалися питання виконання довгострокових кредитних зобов'язань, поручительства і процедур повернення боргів, примусового виконання договорів; (3) поступово отримували законодавче закріплення звичай ділового обороту; (4) розроблено «Устав купеческого водоходства» від 23 листопада 1781 р. [6; 21 т. – № 15285. – С. 312-336].

Як бачимо, юридично оформившись в окрему соціальну групу наприкінці XVIII ст., купецтво перебрало на себе значні функції в розвитку народного господарства, посівши одне з провідних місць в ієрархічній структурі тогочасного суспільства, надало йому передових буржуазних ознак.

Список літератури: 1. Грамота на права и выгоды городам Российской империи // Российское законодательство X–XX веков. – [В 9-ти т. – Т. 5.] – М.: Юрид. лит., 1987. – С. 68-128. 2. *Гуржій І. О.* Купецтво / І. О. Гуржій // Рад. енцикл. історії України. – К.: Головна редакція УРЕ, 1970. – Т. 2. – С. 234. 3. *Гуржій І. О.* Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII ст. – першої половини XIX ст. / І. О. Гуржій // Укр. іст. журн. – К.: Наук. думка, 1959. – № 5. – С. 36-52. 4. *Гуржій О. І.* Купецький стан на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині XVII – у XVIII ст.: проблеми становлення та розвитку / О. І. Гуржій // Укр. іст. журн. – К.: Варта, 2004. – № 3. – С. 3-21. 5. *Донік О. М.* Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О. М. Донік // Укр. іст. журн. – К.: Дієз продукт, 2006. – № 3. – С. 16-41. 6. Полное собрание законов Российской империи. – [Собр. 1-е.]. – Спб.: Тип. II Отд. Собств. Его Император. Величества канцелярии, 1830. 7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

ФОРМИРОВАНИЕ КУПЕЧЕСКИХ ГИЛЬДИЙ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В 1775-1785 гг.

Панченко А. С.

Рассмотрен процесс появления и становления купеческих гильдий на территории Российской империи. Проанализированы основные нормативно-правовые акты, регулирующие правовой статус купечества и порядок ведения им хозяйственной деятельности. Освещены особенности его правового положения как отдельного сословия.

Ключевые слова: купцы, купечество, купеческие гильдии, правовой статус, история предпринимательства.

FORMING OF MERCHANT GUILDS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN 1775-1785 Panchenko O. S.

The process of appearance and becoming of merchant guilds on territory of the Russian empire is considered. Basic legal acts that regulated legal status of the merchants and order of business are analyzed. The features of legal status of the merchants as a separate estate are considered.

Key words: merchants, merchants, merchant guilds, legal status, history of entrepreneurship.

Надійшла до редакції 10.12.2012 р.

УДК 347.735

О. В. Ночовкіна,
здобувачка
при кафедрі цивільного права № 1
Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»,
м. Харків

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ПОЗИЧКИ: ПЕРІОД РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДО СУЧАСНОСТІ

Аналізується розвиток інституту позички з часів Римської імперії до сьогодення. Розглядаються основні риси договору, характерні для римського приватного права, дореволюційного й радянського законодавства, а також ознаки договору позички за Цивільним кодексом України.

Ключові слова: безоплатність, позичка, позичкодавець, позичкоотримувач, користувач.

Становлення України як соціальної держави й побудова громадянського суспільства зумовлюють увагу до безоплатних відносин з боку як благодійників, меценатів і спонсорів, так і держави. Безоплатне користування майном, поійменоване в Цивільному кодексі (далі – ЦК) України (2003 р.) як договір позички, відоме цивілістичній науці ще з часів Римської імперії. Досліджуючи історичний розвиток та особливості системи договорів римсько-

го приватного права, можна дійти висновку, що до наших часів цей договір зазнав чимало змін.

Приблизно в I ст. н. е. відносини щодо безоплатного користування чужою річчю (*utendum dare*) в римському праві оформлювалися за допомогою 2-х видів договорів – позички (*commodatum*) і прекарію (*precarium*). За першим одна сторона (комодант) передавала другій стороні (комодатарію) право користуватися річчю безоплатно. Право володі-